

Cigánykérdés a 20. század végi Magyarországon*

A cigányság hazánk legnagyobb létszámú, mintegy 5-700 ezer fős kisebbsége. Szociális, kulturális, társadalmi, gazdasági, demográfiai helyzete mind a többségi magyarságtól, mind a többi kisebbségtől jelentősen eltér, azokénál kedvezőtlenebb.

Az eltérések társadalmi integrációs problémákat jeleznek. A népcsoport mintegy 700 éve jelent meg térségünkben, sajátos (nomád, vándorló) életmódjuk, az európai jogrendtől eltérő belső törvénykezésük és az ezek nyomán velük szemben kialakuló előítéletek miatt mozgásterük évszázadokon keresztül jórészt a társadalmi hierarchia alsó szegmenseire korlátozódott.

A cigányok iskolázottsági, társadalmi presztízsen, munkamegosztási stb. rendszerben elfoglalt alsó - függő - helyzetén a kommunista rendszer sem volt képes lényegesen változtatni. Kiszolgáltatottságukat különösen a (kis)magántulajdon felszámolása és a „társadalmilag eltartott” szerepet erősítő szociálpolitikai rendszer növelte.

A folyamat következménye a jelen helyzet (magas munkanélküliségi arány, „segédmunkási státusz”, kedvezőtlen lakás-, egészségügyi, iskolázottsági, szociális viszonyok, a családok eltartási lehetőségeinél magasabb gyerekszám stb.), amikor is a cigány társadalmi nagycsoport életlehetőségei a nem cigány társadalmi nagycsoporténál jóval kedvezőtlenebbek, a meglévő előítéletek pedig várhatólag fokozódnak.

Aligha tagadható, hogy a cigányság helyzetének pozitív irányú változtatása ösztársadalmi érdek. Minden szempontból fontos e hátrányos helyzetű etnikumot az önfenntartáshoz hozzásegíteni.

A második világháború előtt

A cigányság a szocialista rendszer időszakáig, de különösen a 19. század végéig, az ipari forradalom korszakáig foglalkozásaival (zenész, vályogvető, fémműves, teknővájó, kereskedő, közvetítő stb.) a magyar társadalomnak döntően a paraszti-kézművesipari rétegeihez kapcsolódott. Az ipari forradalom nyomán kialakuló tömegtermelés ezt a hagyományos kapcsolatot szétroncsolta. A gépipari termelés okozta kihívásnak a nem cigány kézműves rétegek is nehezen tudtak megfelelni, jelentős részük elszegényedett, lesüllyedt. Más személyek, csoportok szellemi és anyagi tőkefelhalmozásukat konvertálni tudták a megváltozott körülményekhez (például a kisiparosból gyári szakmunkás lett). Az oktatási rendszerrel való kapcsolat szinte teljes hiánya miatt a cigány csoportokat nagyon erős monokulturalitás jellemezte (egy-egy szakma átadása generációkon keresztül, általában az újabb technikák, eljárások elsajátítása nélkül), más szakma gyakorlásához szükséges ismeretanyaguk, felhalmozott tőkéjük nem alakult ki, illetve a nem cigány csoportokénál alacsonyabb szinten, így ők szinte teljes egészében a lesüllyedő csoportok közé kerültek.

A 19. század végén meginduló népiskolai rendszer a cigányokat különösen az akkor még nagyszámú vándorló kompániákat - gyakorlatilag nem tudta elérni, a szülők idegenkedése is nagy volt az iskolától.

Mértékadó, tudományosan alátámasztott felmérések szerint a második világháború idején - elsősorban a Dunántúlról - mintegy 5000 cigány személyt hurcoltak el, akiknek egy részét - főleg a német birodalom koncentrációs táboraiban - meggyilkolták. Cigány vezetők dokumentumokkal nem bizonyítható feltételezéseik szerint a cigány áldozatok száma ennél jóval nagyobb (50-70 ezer fő) volt.

Az elmúlt évtizedek

A második világháború után hatalomra került kommunista rendszer a cigánykérdést réteg-, illetve életmódproblémaként fogta fel. Sok intézkedés született, amely helyzetüket közvetlenül vagy közvetett módon javítani kívánta.

A gyáripar kialakulásával meginduló tendenciát drasztikusan felerősítette a rendszer gazdaságpolitikája, amely a magántulajdon felszámolásával a cigányság lehetőségeit-a hagyományos foglalkozásokból való megélést - tovább korlátozta.

A kialakuló „állami” munkamegosztási rendszerbe történő bekapcsolódásra is csak egy átmeneti periódus után volt mód, mivel a szocialista nagyipar ugyan igényelte a munkaerőt, de ezt sokáig a képzetesebb csoportok (a szétvert kistulajdonosi réteg, nők) soraiból ki tudta elégíteni. Ebből adódóan például 1961-ben a cigányoknak csak egyharmad része volt állandó alkalmazásban.

A hatvanas évek végétől azonban a gazdaságban az úgynevezett átlagbér-szabályozás lépett érvénybe, a vállalatoknak érdekük volt alacsony fizetésű emberek foglalkoztatása, ezenkívül a még a munkába bevonható nem cigány munkaerő elfogyott, ezért nőtt a cigányok - elsősorban a férfiak- foglalkoztatása. A hetvenes évek elejére a cigány és a nem cigány dolgozó férfiak aránya (az előbbieknél 85%) hasonló volt. A tanulók aránya a cigányoknál 0,5%, a nem cigányoknál 8,2%, míg az inaktív keresők, munkaképtelenek, egyéb eltartottak aránya a cigányoknál 14,3%, a nem cigányoknál 4,1 %. Ugyanakkor a női munkavállalás mértéke (magas gyerekszám, a férfiaknál is alacsonyabb kvalifikáltság, családhoz kötődő hagyományok) mind a férfiak, mind a nem cigány nők munkavállalásától lényegesen elmaradt. A munkamegosztási rendszerbe való bekapcsolódás a nyolcvanas években kiszélesedett, gazdasági ágak és kvalifikáltság szempontjából némi közeledést mutatott a nem cigány lakossághoz. Míg a hetvenes években főleg az építőiparban dolgoztak, a nyolcvanas évek végére már az iparban, mezőgazdaságban, vendéglátóiparban is közel azonos az arányuk a nem cigányokéhoz. Nem elhanyagolható tényező, hogy a történelemben először ekkor kerültek jelentősebb számban cigányok a hadsereg, a rendőrség, a művészeti élet területére, valamint értelmiségi, félértelmiségi pályákra. A hatvanas évek végén még 80%-uk dolgozott segédmunkásként, ez az arány a nyolcvanas évek végére 51%-ra csökken, és emellett 24%-uk betanított munkás, 25%-uk pedig szakmunkás vagy szellemi dolgozó.

A cigányság oktatása (óvodáztatás, iskoláztatás) terén a hetvenes években történt változás, ebben az időszakban az óvodás korú cigány gyermekek 20-25%-a járt óvodába. Az 1989/90-es tanévre ez a szám már 70-80%-ra emelkedett. Az óvodás korúak (3 vagy 4 év alattiak) fele már óvodába jár. De ennél is jobb eredményt sikerült elérni az általános iskolák esetében.

A hetvenes évek közepétől gyakorlatilag minden általános iskolás korban lévő gyereket beiskoláznak. Jelentősen nőtt a teljes általános iskolát (8 osztályt) elvégzők aránya. A hatvanas évek elején a beiratottak közül csak minden harmadik (34%) végezte el azt, 1985-re ez az arány 50%-ra nőtt (16 éves korig), és további 25-30%-uk a katonaságnál vagy esti iskolában fejezi be általános iskolai tanulmányait. Az óvodához és az általános iskolához hasonló áttörés a középiskolákban még várat magára. Az általános iskolát befejezettek mindössze egyharmad része tanul tovább, de ezek közül is csak minden harmadik tudja azt befejezni. A középiskolába járók nagy része az 1980-as évek végén több mint 85%-a - a felsőfokú továbbtanulásra kisebb esélyt kínáló iskolatípusba, az úgynevezett szakmunkásképzőbe járt.

A nehezedő körülmények sajnálatos következménye, hogy a nyolcvanas évek végétől csökken az általános iskola 8. osztályát befejezők és az óvodába járók aránya.

A szocialista rendszer az életkörülmények javítására szociálpolitikai mechanizmust alakított ki, mint például a lakásépítési támogatás, családi pótlék, GYED, GYES, szociális, oktatási, egészségügyi és egyéb intézmények ingyenes vagy olcsó igénybevétele, utazási kedvezmények, szociális segély stb.

A cigányság helyzetének javítására ezenkívül külön intézkedések is születtek, elsősorban a cigánytelepek (putrik) felszámolása: az esetek nagy többségében ez meg is történt. 1961-ben még a cigány lakosság 70%-a élt ilyen helyeken, a nyolcvanas évek végére ez az arány 5-6%-ra csökkent. A pozitív folyamatokkal egy időben az úgynevezett „Cs” lakások gyakran „újraputrisodtak”, és megkezdődött a nagyvárosi slumok kialakulása is (különösen a fővárosban).

A cigány hagyományok, kultúra növelése, a nyelvhasználat a hatvanas évekig főleg a cigány közösségeken belül folyt. A hetvenes évektől alakultak cigány folklórcsoportok, 1989-ben már 150-200 ilyen csoport működött. Gyakran rendeztek, rendeznek művészeti napokat, kiállításokat. Gyakoriak az olvasótáborok, a népfőiskolai tanfolyamok. A nyolcvanas évektől cigány nyelvű kiadványok jelennek meg. Állandó rádió- és alkalmi tv-műsorok foglalkoznak a cigánysággal. 1986 óta jelenik meg rendszeresen cigány újság.

1957-ben állami kezdeményezésre jött létre a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, 1985-ben az Országos Cigány Tanács, majd 1986-ban újra a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, amely szervezetek kísérletet tettek a cigányság megszervezésére.

*

Az állam cigányokkal kapcsolatos politikája tehát több területen képes volt javítani a cigányság helyzetén, és közelíteni azt a nem cigány csoportok helyzetéhez. A kimutatható eredmények ellenére azonban a cigány közösségek társadalmi-gazdasági fejlődésének döntő szegmenseit nem tudta megragadni, ezért eredményei látszólagosak, s emiatt a *tervgazdasági rendszerről a piactudományra történő váltás igen kedvezőtlen indulást jelent a cigányságnak*

A rendszerváltás időszaka

Magyarországon a tervgazdasági mechanizmus megbukott. A vállalatok egyre erősebben versenyhelyzetbe kerülnek, jelentős munkanélküliség van kialakulóban. Főleg a képzetlen munkaerő iránti igény csökken, ami súlyosan érinti a cigányság foglalkoztatását is. Különösen az építőipar összeomlása, az ingázási lehetőségek megszűnése növeli a munkanélküliséget, s mindez a legelmaradottabb (fejletlen mezőgazdaság, ipari munkahelyek teljes hiánya) térségekben őket érinti legjobban. Körükben a munkanélküliség vélhetőleg az országos átlag többszöröse. Cigány munkavállalók tapasztalatai szerint gyakran előfordul faji diszkrimináció is az elbocsátásoknál, de különösen a felvételeknél.

A kulturális, művelődési kiadásokra fordítható anyagi eszközök szűkülése ellenére a „szabadabb légkör”, az alapítványi, pályázati lehetőségek élénkítőleg hatnak a cigány (kis)közösségek tevékenységére. Tovább nőtt a különféle folklórcsoportok száma. A cigányságnak jelenleg két tévészerkesztősége (Budapest, Pécs), rádiós műsora és két új újságja van állami finanszírozással. Ugyancsak állami segítséggel működik a fővárosi (önkormányzati) cigány szociális és módszertani központ.

Az 1990-91-es tanévtől a cigányságnak lehetősége van az óvodai, általános iskolai és középiskolai anyanyelvű oktatásnál, etnikumspecifikus képzésnél, felzárkóztató képzésnél többlet-fejlesztés igénybevételére. Ez az óvodákban mindkét tanévben 5000 Ft/fő (a normál kvóta 1990-91-ben 15 000 Ft/fő, 1991-92-ben 19 000 Ft/fő), iskolánál 1990-91-ben 14 000 Ft/fő, 1991-92-ben 15 000 Ft/fő (a normál kvóta 1990-91-ben 30 000 Ft/fő, 1991-92-ben 35 000 Ft/fő).

A három képzési lehetőség közül mind ez ideig az anyanyelvoktatással a cigányság kevésbé tudott élni, ehhez a cigány nyelv egységesítésére, szókincsének bővítésére, kidolgozott tematikákra, tankönyvekre és megfelelő számú pedagógusra lenne szükség.

Az új rendszer nagyon rossz gazdasági helyzetből indul, kiadásait a szociális területen kénytelen erősen korlátozni. Ennek ellenére több olyan juttatás is létezik, amely a cigányokat is érinti. Így például az állam az önkormányzatokon keresztül a nehéz helyzetben lévő családoknak segélyeket ad a lakásépítési tanozások törlesztésére, gyermekintézményekben átvállalja a térítési díjak teljes vagy részbeni térítését. Az állami költségvetésben a cigánytelepek felszámolására külön összeget határoztak el. Az állampolgári jogú családi pótlékot, a nem biztosítottak egészségügyi biztosítását szintén a központi költségvetés fedezi.

A felsorolt intézkedések ellenére aligha tagadható, hogy a más életszférákban (gazdaság, oktatás) kialakult „ellehetetlenülések” miatt ma a cigányság jelentős része katasztrofális helyzetben van. Sok család kizárólag a családi pótlékból él, az önkormányzatok lehetőségei (a legelmaradottabb térségekről van szó!) minimálisak. Megkezdődött az ingázók visszaáramlása. 1992 közepére sok munkanélkülinek lejárt a munkanélküli segélyre való jogosultsága.

A rendszerváltást követően három cigány párt alakult, amelyek a számukra sikertelen választások után megszűntek. 1990 decemberében 22, 1992. év elején 96, jelenleg közel 150 bíróságilag bejegyzett cigány szervezet működik, amelyeknek mintegy fele országos jellegű. A szervezetek elsődlegesen az érdekképviselet és a kultúra területén fejtik ki tevékenységüket. A szervezeteket három, úgynevezett „csúcsszervezet”, a Roma Parlament, a Roma Fórum és a Cigányok Érdekvédeli Szövetsége igyekezik összefogni. 1992-ben türkevei központtal megalakult a Magyarországi Cigány Párt.

A kormányzat a cigányszervezeteket, azok képviselőit partnerként kezeli, a kisebbségekkel kapcsolatos kormányzati döntésekbe tárgyalásos úton igyekezik őket bekapcsolni, javaslataikat figyelembe venni. Az országgyűlésben 3 cigány képviselő 2 párt színeiben tevékenykedik.

A helyhatósági választásokon két községben - Gilvánfán és Alsószentmártonban - cigány származású polgármestert választottak. Az önkormányzatokban - nagyrészt a falvakban - 73 cigány önkormányzati képviselőt választottak meg. Sok cigány kisebbségi szószóló is tevékenykedik a helyhatóságokban, ezenkívül - különösen kisebbségi, kulturális, szociális - bizottságok munkájában történő részvételre mind a helyi, mind a megyei önkormányzatok gyakran hívnak meg cigány embereket. Egyes önkormányzatok cigány képviselőkkel, szószólókkal szembeni viselkedése esetenként kifogásolható, ugyanakkor a képviselők, szószólók részéről is gyakori a felkészületlenség, tájékozatlanság.

A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítványból, a kisebbségi sajtónak megítélt támogatásból, a kisebbségi szervezetek támogatási összegéből (1992-ben összesen 400 millió forint) az összes kiosztott támogatás mintegy 35%-a jut cigány pályázóknak.

*

A cigányság helyzetével kapcsolatos sajátosságokat az egyes életszférákban megjelenő különbségeinek és az ebből fakadó előítéleteknek a rendszereként lehet leírni.

A különbségek két problémakörbe sorolhatók: I. A nemzetiségi (nyelvi, kulturális) különbségekből adódó problémák. II. Az eltérő társadalmi státusból adódó problémák („faji-szociális” különbségek).

Az I. csoportba azok a problémák tartoznak, amelyekben a „természetes másságból” adódó különbségek (eltérő etnikum, nyelvi, hagyománybeli, szokásbeli stb. különbségek) jelentkeznek. Ezek az eltérések a *kívánt különbségek*

A II. csoportba tartozó eltérések a két társadalmi nagycsoport eltérő előélete nyomán kialakult társadalmi státusbeli különbségek. Ezek az eltérések a *nem kívánt különbségek*. A kívánt különbségek „azonos értékű” másságot jelölnek, és a cigányságnak csak egyes

csoportjait érintik, míg a nem kívánt különbségek egy kedvezőtlenebb helyzetet mutató eltérést, „értéktelenebb másságot” jeleznek, és legalábbis egy-egy életszférában, a teljes cigányságot (valamennyi cigány embert) érintik.

Nemzetiségi sajátosságok

Hiányzik a kulturális intézményrendszer, az értelmiségi réteg, amely a cigányság (illetve erre igényt tartó egyes csoportjai) nyelvi-kulturális másságát megőrizné, továbbfejlesztené, például a cigány dialektusokból (egységes) cigány köznyelvet és cigány irodalmi nyelvet alakítana ki, és bizonyos politikai különérdekeket (amelyek az önálló entitásból fakadnak) megfogalmazna. Ezen különbségek („pozitív másság”) fennmaradását a kormányzatnak (és a többségnek) a más hazai kisebbségeknél már meglévő, a cigányság sajátosságaihoz adaptált intézményrendszerek kialakításával, az egyik legélőbbnek tekinthető magyarországi népi kultúra (a cigány népi kultúra) megmaradásának elősegítésével kell támogatnia.

A készülő kisebbségi törvény, a jelenlegi struktúrába már beépült többletjuttatások (például az oktatásra, etnikumspecifikus képzésre többletfej-kvóta: az alsótagozatos nemzetiségi osztályok működtetéséhez szükséges tantermek építésének elősegítése; a rövidesen beinduló cigánisztikai tanszék stb.) ezen lehetőségek megteremtését és bővítését szolgálják. A cigányság megismertetése, történelme, kultúrája tanításának beépítése a magyar közoktatásba, alapvető fontosságú.

Szükséges a cigányság részéről ezen feladatok érdekében meginduló (spontán) kezdeményezések erkölcsi és anyagi támogatása is (például: Gandhi Alapítvány: Beás Gimnázium).

Hangsúlyozottan fontos a cigány emberek identitásválasztási szabadságának megőrzése, az ezt támadó ideológiák befolyásának gyengítése, az állam és a pártok ettől való elhatárolódása.

Társadalmi státusbeli sajátosságok

Az emberi lét egyes területein meglévő (túlzott) különbségekből, a különbségek egymásra rakódásaként kialakult többszörösen hátrányos helyzetből, az erre épülő előítéletekből adódó problémák azok, amelyek a cigány emberek mindennapjait meghatározzák, amelyekkel naponta szembesülniük kell. Az eltérések az élet számos területén jelentkeznek: a gazdaságban (foglalkoztatottság), az egészségügyben, a szociális, a kulturális életben és a társadalmi presztízs tekintetében is.

A jelentkező különbségek csökkentésével kapcsolatos feladatok megoldása csak széles társadalmi konszenzuson nyugodhat. Az államnak kezdeményezőként a társadalom egyes tagjai (mind a nem cigány többségi, mind a cigány kisebbségi állampolgár), a pártok, egyesületek, a szellemi műhelyek és nem utolsósorban az önkormányzatok megfelelő tájékoztatásával, az információk mennyiségének helyes megválasztásával és megfelelő csoportosításával kell (lehet) megnyerni a társadalom többségét egy ezen kérdésekkel foglalkozó programnak: a *Cigányság Társadalmi Felemelésének Programja* (továbbiakban CTFP) megvalósításához. A CTFP-vel kapcsolatban ezen anyagban felvázolt elképzelések (például a gazdasági ágak megválasztása) csak lehetséges továbblépési irányokat jeleznek, nem gondoljuk ezeket egyedül üdvözítő, egyedül reális alternatíváknak. A programcsomagot társadalomtudósokból, közgazdászokból, szociológusokból, jogászokból, törvényhozókból, önkormányzati szakértőkből és más szakemberekből álló teamnek kell kidolgoznia.

Mezőgazdaság

A lehetséges gazdasági ágazatok közül a mezőgazdaság szinte az egyetlen terület, ahol a cigányságnak egyáltalán esélye lehet egy új polgárosodási folyamatba való bekapcsolódásra. Ennek több oka sorolható fel:

- A cigányság többsége (mintegy háromnegyed része falun él, ezen belül is fejletlenebb, csak mezőgazdasági jellegű, gyakran minimális helyi iparral sem rendelkező térségekben. A városokba áramlás (munkához, lakáshoz stb. jutás), a megélhetési lehetőségek még az előző időszaknál is nehezebbek, inkább visszaáramlás várható.

- Gyakran éppen a cigányok által jelentős számban lakott (kis)falvakban a nem cigány lakosság előregedett, a fiatalok elvándoroltak, az idősebbek kihálnak, az ott maradóknak „stabilabb” a helyzetük az iparban, szolgáltatásban, közigazgatásban. A földet megművelni elsősorban a fiatalabb korosztályokkal rendelkező cigányság képes.

- A cigányság iskolai, szakmai kvalifikáltsága alacsony, jóllehet egy kialakuló piacgazdaságban minden területen komoly szaktudásra van szükség, mégis - kezdetben - talán a mezőgazdaság az a terület, ahol a szükséges ismeretek a legkönnyebben megszerezhetők.

A mezőgazdaságon belül elsősorban a biotermelés lehet azon terület (magas élők munkai igény, alacsony gépi és kemizálási igény, viszonylag stabilabb értékesítési lehetőségek stb.), melybe a cigányságnak célszerű munkáját fektetnie.

Ebből következően elkerülhetetlenek és szükségesnek tűnik az új földosztás vagy/és kedvező földhöz juttatási lehetőség kialakítása is. A mezőgazdasági lehetőségeket nem szabad misztifikálni, a bekapcsolódók jelentős része (akár többsége) innen ki fog esni (még innen is!), ugyanakkor a benn maradók nagyobb része eredménynek tekintheti, hogy saját családját képes mezőgazdasági terményekkel ellátni, a kisebb rész pedig árutermelővé válhat, és mind a mezőgazdaságon belül, mind más területek felé anyagi (és majd szellemi) tőkefelhalmozásával tovább tud lépni. Nem elhanyagolható szempont, hogy a továbblépési szándék belső igénnyé válása a cigányságot - ezen családok gyerekeit - az iskola felé hajtja. A cigányságra erősen jellemző fogyasztói szemlélet módosulása a felhalmozó gondolkodásmódra változhat.

Hagyományos cigány foglalkozások

A ma már csak kevesek által művelt hagyományos cigány foglalkozások közül (kézműipari tevékenységek, zenélés) a gazdaság átalakulása egyes foglalkozások megmaradását segítheti. Ezen mesterségek és sok-sok főleg falusi közösségek által igényelt - kisipari, kézművesipari jellegű szakma megtartása, felélesztése központilag elősegíthető.

Például a több évszázad óta s ma is ezek által művelt zenészség megmentése hosszabb távú pályázati projektekkel, esetleg adókedvezményekkel képzelhető el. A központi segítség mellett itt az önkormányzatok, önkormányzati közösségek, szakmai-érdekvédelmi kamarák, magánkezdeményezők szerepvállalása is fontos lehet.

Féllégális kereskedelmi-közvetítői tevékenységek

Az etikailag elfogadható, de törvényileg (jogilag) illegálisnak, féllégálisnak tekintett tevékenységek legalizálандók. Elsősorban az ezzel foglalkozó kis-, vagy inkább mikrovállalkozók közös társadalmi teherviselésbe történő bevonása adó-, illetve társadalombiztosítási átalányok kialakításával képzelhető el. Egy ilyen intézkedéssel e foglalkozásokkal szembeni előítélet is csökkenthető lenne.

Más gazdasági ágakba történő bekapcsolódás, értelmiségi pályákra juttatás széles körű, „szegénysorsú” diákokat támogató ösztöndíj-rendszer kialakításával képzelhető el. Fontos

lehet a tartósan munkaerőhiányt mutató területekre irányuló állami átképzési programok kialakítása is.

Oktatásügy

Az oktatásügy lehetne az a terület, amely a gazdaságban meginduló folyamatokat (mobilitási törekvéseket) segítheti, sőt - lásd a szocializmus gyakorlatát - önállóan is segíthet (legalábbis egyének esetében) a társadalmi felemelkedésben.

1) Cigány tanulóira irányuló projektek, központi pedagógiai műhelyek által kimunkált modellek alkalmazása szükséges a meglévő iskolai struktúrában: elsősorban elkülönített óraszámokban, felhasználva a „felzárkóztató” képzésre szánt állami többlettámogatást, az egyéb pénzügyi lehetőségeket, a cigány gyerekek képzésére specializálódott oktatáskutatók kutatási eredményeit és a külön oktatásukra vállalkozó és erre kiképzett pedagógusok munkáját, lelkesedését.

A már megindult folyamatban az állami többlettámogatás felhasználásának az eddiginél komolyabb ellenőrzésére van szükség! A többlettámogatás nem pótolhatja az önkormányzati hozzájárulást, nem fedezheti az iskolai kiadási vagy felújítási költségeket, de még szociális célú (tanszervásárlás segítése, étkezési hozzájárulás stb.) kifizetések (cigányok érdekében) sem történhetnek belőle.

2) Tudomásul kell vennünk, hogy bizonyos szociális, kulturális stb. hátrányok szinte csak a cigányság bizonyos rétegeire jellemzőek. Elkerülhetetlennek látjuk olyan iskolák, óvodák, osztályok létrehozását (voltak ilyenek rövid ideig), ahol a meglévő, többszörösen hátrányos helyzettel az előbb leírtaknál komplexebb módon foglalkoznak. Az erre vállalkozó iskoláknak - a többlet-fejtkvótán felül - pályázati úton vagy más formában biztosítani kell az étkeztetésből, egészségügyi, tisztálkodási feladatokból, tanszerbeszerzésből, gyermekmegőrzésből stb. származó többletköltségeik fedezését is. Fontos, hogy ezen iskolák, osztályok ne váljanak a „nehézsorsú”, „kezelhetetlen” vagy általában a „cigánygyerekek” iskoláivá, osztályaivá, ahová a más helyeken nem megfelelő gyermekeket egyszerűen át lehet rakni. A pénzügyi, gazdaságossági ellenőrzés itt is nagyon fontos.

Mindkét iskolatípusnál hosszabb távon a tanulók eredményes továbbtanulása lehet az elsődleges mérési szempont. Ilyen értelemben az egyes iskolákkal, osztályokkal, speciális tantervű kísérletekkel az állam (a Művelődési és Közoktatási Minisztérium) részéről sokkal differenciáltabb, mélyrehatóbb, intenzívebb foglalkozásra van szükség.

3) A népi iskolai, kollégiumi rendszer létrehozása a polgárosodás, értelmiségi képzés és nem utolsósorban az előítélet-megszüntetés fontos eszköze lehet a hátrányos helyzetű rétegek gyerekeinek, elsősorban az ország elmaradott térségeiben. Ezen iskolákban természetes úton (a bekerülési feltételek meghatározásával) kell biztosítani, hogy a tanulók egy jelentős része, 15-20-30%-a cigány származású legyen.

A felzárkóztató képzés többletösszege mellett - az érintett önkormányzatok általi támogatás, közvetlen állami hozzájárulás, területi ösztöndíjalapok, magánösztöndíjak stb. felhasználásával - a tanulóknak ösztöndíjat kellene kapniuk. Ezen iskolatípusnál nagy jelentősége lehet az egyházak és új modelleket kipróbálni akaró pedagógus-közösségek bekapcsolódásának is.

A jelenleg csak a cigány tanulókat érintő, „felzárkóztató képzésért” járó többlet-fejtkvótát szükségesnek tartjuk kiterjeszteni a nem cigány rétegek gyermekeire is. Az a lehetséges felhasználói kört 3-4-5-szöröseire emelheti, ugyanakkor megszüntet egy bizonyos diszkriminációs és sokak által (bizonyos értelemben joggal) támadott kirekesztő gyakorlatot. Jogos igénynek tűnik, hogy a más csoportokhoz tartozó és hátrányt szenvedő (tanyán, kistalvokban, nagycsaládokban, csonka családokban stb. élő) gyermekek tanulását is - a cigányokhoz hasonlóan - külön összeg segítse.

4) Népfőiskolák felállításával a korábban generációkon keresztül egyegy családi, falusi közösségben felhalmozódott és áthagyományozódott mező-, erdő-, víz- és háztartásgazdálkodásra vonatkozó ismeretanyagot tovább lehetne adni az újabb korosztályoknak. Mindezen szellemi kincset - amely az utóbbi 40 évben jórészt elsikkadt - kiegészítve a társadalomra, természetre vonatkozó új információkkal, csak egy nagyon mobil, népfőiskolai jellegű rendszerrel lehet „eredeti tulajdonosához, „eredeti felhalmozójához” visszajuttatni. A „népfőiskolai” rendszerrel a különféle típusú tanfolyamok mellett segíteni kell - ahol szükséges - a nyolc osztály befejezését, a normál iskolai rendszer által is elismert szakmához, érettségihez, sőt akár diplomához jutást is. Ezen rendszer nélkül az (újra)polgárosodási folyamat társadalmilag szűk körűbb, gazdaságilag kisebb eredményességű lehet csak. Az újratanulási folyamat a cigányságnak is esélyt kínál a bekapcsolódásra. Szükséges a jelenlegi népfőiskolai rendszer megerősítése, kiterjesztése. Erre megfelelő eszköznek az adó-, illetve adóalap-csökkentés és a pályázati rendszer (például területi oktatási alapokból) látszik.

Az eddigiekből is egyértelműen kitűnik, hogy a cigányság tényleges és tartós társadalmi integrációja a helyi civil társadalmakba való bekapcsolással érhető el. Mind a központilag igénybe vehető pénzügyi, mind a kommunikációs lehetőségekkel elő kell segíteni a nem cigány társadalmak erősebb „nyitását” a cigányság felé, az egyesületekbe, klubokba, (gazda)körökbe való bevonást. Szükségesnek tűnhet - az ezzel foglalkozó társadalmi kezdeményezések (lásd: Falufejlesztő Társaság, Társadalom és Gazdaságfejlesztő Társaság stb.) aktív támogatásával - a csak szűken értelmezett piactudományi logikát követő gazdasági kezdeményezések helyi bővítési lehetőségeinek segítése. A cigányság ide történő bekapcsolódását - a tudatformáláson túl - pénzügyi ösztönző módszerekkel lehet segíteni. Itt is a decentralizált területi (regionális) alapokból való támogatás tűnik célravezetőnek.

A cigányságot a többségtől eltérő előélete, az ennek nyomán kialakult többszörösen hátrányos helyzete miatt erős előítéletek veszik körül. A hátrányos helyzetek felszámolásán túl ezen is változtatni szükséges. Az előítéletek csökkentésében a tömegkommunikáció, főként a szinte mindenkire eljutó elektronikus sajtó szerepvállalása létfontosságú. Csak önkritikusan állapíthatjuk meg, hogy a magyar televíziózásban, rádiózásban gyakorlatilag a cigány ember figurája nem ismert, sem emberként, sem cigányként. Szükségesnek érezzük egy pszichológusokból, szociálpszichológusokból, szociológusokból, reklám- és kommunikációs szakértőkből álló bizottság létrehozását, amely e megismertetési folyamatot megtervezi, felügyeli, befolyásolja. Egy olyan pénzügyi alapot is létre kellene hozni, amelynek kamatát előítélet-leépítő projektek finanszírozására használnák fel.

Egészségügy - család gondozói hálózat

A cigányság felemelkedésének útján nagy jelentőségű lehet a család gondozói hálózatok, helyi gondozói egységek létrehozása, újraindítása.

A nagy „betegség csoportok” kezelésére, megelőzésére (például AIDS- prevenció) való felkészítés mellett a cigányság gondjaival való etnikumspecifikus foglalkozást is meg kell erősíteni, de más területeken is szükséges a cigány fiatalok minél nagyobb arányú bevonása a képzésbe

Szociális foglalkoztatás

Ma Magyarországon a munkavállalóknak mintegy 12%-a munkanélküli. Ez az arány - néhány évig bizonyosan - nem fog csökkenni, és a cigányságnál ez lényegesen magasabb. A költségvetésből kifizetésre kerülő összegekből az átképzésre jutó összeg a cigányság számára alacsony (nincs miből átképezni), szakképzetlenségük miatt ők maradnak tartósabban munka

nélkül (egy idő után már munkanélküli segélyt sem kapnak), a szabad állásokba őket veszik fel legkésőbb, az összes munkanélkülin belüli arányuk várhatóan még növekedni fog. Helyzetüket tovább nehezíti, hogy az eltartottak száma a cigány családokban nagyobb, felhalmozódott „vagyonuk” kevesebb. Ezért számukra elkerülhetetlenek, a társadalom - és az állami költségvetés - számára pedig hasznosnak tartanánk a jelenlegi közmunka-rendszer nagymértékű növelését, az önkormányzati hozzájárulás arányának csökkentésével, például decentralizált alapokból történő pályázati rendszerrel. Az önkéntes jellegű (esetleg bizonyos körülmények mellett kötelező, ha a munkanélküli igényt tart jövedelemre) közmunka bevezetése lehetővé teszi az országban szükséges nagy infrastrukturális beruházások közmunka-igényének kielégítését, erdők, utak, természetvédelmi területek rendbehozatalát.

A cigányság megismertetése

A cigánysággal kapcsolatos ismeretanyagunk be kell épülnie az iskolai oktatásba (sőt lehetőleg a felnőttoktatásba is), a helyi közösségek előtörténetének ismertetésével együtt. A széles közvélemény tájékoztatásán túl kiemelt jelentőségű a (köz)véleményformáló társadalmi intézmények mainál sokkal szélesebb körű befolyásolása, információkkal történő ellátása is. Ide értendők a pártok, társadalmi szervezetek, kamarák, államigazgatási egységek, önkormányzati egyesülések stb. Szükséges a cigányság valódi társadalmi, politikai súlyának, problémáinak bemutatása, a „beleérző képesség” intézményi szintű kialakítása, hogy ennek nyomán megváltozzék az önkormányzatok és a cigányság viszonya. Erre a feladatra a jelenlegi államigazgatási struktúrán belül a cigány kisebbséggel foglalkozó intézmény (NEKH) vállalkozhatna, megfelelő szakemberek, szellemi műhelyek rendszeres „bedolgozásával”.

Csoportkonfliktusok feloldása

Magyarországon az utóbbi években már történtek „etnikainak” minősíthető konfliktusok cigány és nem cigány csoportok között. Kis létszámú közösséget érintő (kocsmái jellegű, stílusú) verekedések, összecsapások mellett voltak már „skinhead-cigány” összetűzések is, sőt előfordult szervezett, „népi jellegű” cigányellenes fellépés is (amely korábban csak egyes szomszéd országokban volt jellemző); kívánatos e kedvezőtlen tendenciákat megállítani.

Fontos az időnként preventív módon „védekező” cigány csoportok meggyőzése is ilyen típusú fellépésük veszélyességéről. Minden helységben, ahol polgárőrséget hoznak létre, célszerűnek tűnik bevonni a munkába a helyi cigányság képviselőit, közös járőrözéseket szervezni, mivel az ilyen jellegű kirekesztések (időnként) szintén „cigányellenes” színezetet kap(hat)nak, és nem kívánt ellentéteket szítanak.

A „bőrfejű” csoportok ellen - legalábbis, akikre a józan meggyőzés, érvelés nem hat - jogi eszközökkel (próba perek) kell fellépni. Ugyancsak jogi eszközökkel oldhatók meg a diszkrimináció más formái is (például vendéglőből kitiltás, munkahelyi (felvételi) megkülönböztetés stb.). E végső, radikális, a szélsőségeket erősítő megoldások előtt azonban nagyobb jelentősége lehet a békés, konfliktusmegoldó eszközök alkalmazásának. Társadalmi kezdeményezésként (Konfliktuskezelő Központ Alapítvány jóvoltából) megkezdődött az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban már bevált módszerekkel, de a magyar valósághoz igazodva az úgynevezett etnikai békéltető bizottságok hálózatának kialakítása. Fontosnak tartjuk 1993-tól a kezdeményezés állami költségvetésből történő közvetlen támogatását.

A felsorolt területek természetesen csak egy, bár fontos részét jelentik az intézkedést igénylő szféráknak. A társadalmi beilleszkedést elősegítő programcsomagnak természetesen az egyéb területeken (például egyházi élet) megteendő intézkedésekre is ki kell terjednie.

Technikák

A probléma-megoldás módszereinek, „technikáinak” megválasztása, alkalmazása elősegítheti vagy lehetetlenné teheti egy jól kidolgozott program sikerességét.

Értelmezésünkben a „technikák” a társadalom és a (cigány) egyén kapcsolatait szabályozó közvetítő „rendszer” jelentik.

1) *Az asszisztensi tevékenység*

A cigányság társadalmi beilleszkedése szempontjából alapvetően fontos olyan - lehetőleg cigány és az adott közösséghez tartozó - fiatalok nevelése, akik tevékenységükkel közvetítő szerepet tudnak betölteni a társadalmi intézmények és a cigány családok (egyén) között. Ilyen intézmények mindenekelőtt az iskolák, az önkormányzatok, a hivatalok, az egészségügyi intézmények, továbbá a művelődési, kulturális intézmények, pártok, egyesületek stb.

Az asszisztens (szak)területe közösségenként más-más (elsősorban a közösség nagyságától függ), de feltehetőleg a pedagógiai, az egészségügyi- szociális, a társadalmi asszisztensi stb. feladatok jelenthetnek külön területeket. Az asszisztensek felkészítésében a középfokú végzettség megszerztatése tűnik kívánatosnak (és lehetségesnek), célszerű már az iskolai időszakban „terepgyakorlattal” kiegészíteni. A feladat fontossága miatt kezdetben érettségizett fiatalok 1-2 éves felkészítését, majd szakközépiskolai, illetve „technikumszerű” képzés megvalósítását javasoljuk.

2) *Decentralizált területi (regionális) alapok*

A cigányság mobilitási lehetőségeinek közvetett eszközökkel történő segítése is indokolja, hogy - különösen a kedvezőtlen adottságú térségekben - a régió méretéhez, problémái nagyságához igazodó pénzügyi alapokat hozzanak létre, akár közvetlen állami kihelyezéssel, akár más módon, például adókedvezmények nyújtásával.

Az alapok hozadékának felhasználása átfogó szakmai terv szerint meghatározott célokra, ágazatonként (területenként) történne. A területeknél - ez már magának az alapnak a felosztását is jelenti - a helyi sajátosságok is érvényesítendőek. Ilyen „részalap” lehet az oktatási, ösztöndíj, vállalkozásfejlesztési, civil társadalom-fejlesztési, polgárőrség-működtetési stb.

A (rész)alapok fölött kuratóriumok felügyelnének, akik pénzosztási elveiket, gyakorlatukat a szükséges mértékben egyeztetik más kuratóriumokkal. A pénzek igénybevétele főleg pályázati úton történnék.

3) *Közvetítés a cigányság és a társadalom intézményei között* Elsősorban az önkormányzatok, de a magán és állami szféra finanszírozásában (például decentralizált területi alapból) is szükségesnek tűnik olyan kis létszámú, „bürokráciamentes” egységek kialakítása, amelyek az asszisztensi rendszerhez hasonlóan, de intézményesebben képesek közvetítői, sőt lobbizó tevékenységet vállalni a cigány ember és a társadalom intézményei között (akár egy magánmunkaadónál is). Nem elképzelhetetlen - legalább egy-két kísérlet erejéig - jelentősebb pénzügyi lehetőségek megadása a közvetítő egységnek, mellyel céljai teljesítését pénzügyi előnyhöz juttatással - például cigányok foglalkoztatásáért „cserébe” anyagi hozzájárulást ad a vállalkozáshoz-a haszonról történő részleges lemondással stb. - is elősegíti. Fontos leszögezni, hogy ezen egységek feladata nem az érdekvédelem, „képükhöz” a semlegesség látszata és gyakorlata kell, hogy tartozzék.

4) *Etnikai békéltető bizottságok*

A békéltető bizottságok feladata sem az érdekvédelem, hanem az etnikumok közötti konfliktuslehetőségek megelőzése, mérséklése.

5) „Nevelő hálózatok”

A helyi (civil) társadalmak gazdasági talpra állítása a közvetlen piaci hatások mérséklésével, „első rohamának felfogásával” növelhető. Véleményünk szerint a cigányság arányához igazodó számú polgárság csak így jöhet létre. A „nevelő-védő” hálózatok, a nem termelészövetkezetek vagy az egyén felelősségét háttérbe szorító más típusú intézmények nem tudják a piaci hatásokat semlegesíteni, csupán a meggondolatlanságból, a tapasztalatlanságból, a piaci ismeretek hiányából fakadó bukások számát képesek mérsékelni, esetleg - megfelelő tőke- és információerős szervezetek esetében - bizonyos beszerzési, értékesítési, hiteladási lehetőségek biztosításával tudnak többletsegítséget adni. Ilyen típusú rendszerek a nyugati országokban, különösen az USA-ban is működnek és nagy számban képesek új, sikeres kisvállalkozásokat életre segíteni, beindítani.

6) Tulajdonhoz juttatás törvényi (jogsabályi), intézményi elősegítése

A társadalom morális felkészítésén, az állam pénzügyi jellegű (alapok, kvóták, asszisztensek képzése stb.) segítségével túl szükséges azon jogszabályi rendszer - vagy inkább különböző területeken megjelenő egyedi jogszabályokról van szó - kialakítása, amely képes törvényesen segíteni a cigányság lehetőségeit. Nem szociális törvényhozásról, hanem sokkal inkább a gazdasági szférát érintő intézkedésekről van szó.

Legfontosabbnak szabályozandónak véljük a földhöz jutás lehetőségének megteremtését. A jelen helyzetben létrejövő új - „visszaálló” tulajdonviszonyokból kiindulva, olyan törvényeket tartanánk különösen fontosnak, amelyek a(z idős) földtulajdonosokat és a (fiatal) földnélküli - természetesen nem csak cigány- és földművelésre vállalkozó családokat képesek lennének „összehozni”, előbbieket tartásáért utóbbiak örökölnék a tulajdont. Fontos mindkét fél (érdekeinek) hatékony, gyors védelme, megfelelő intézmények létrehozásával.

Itt csak utalni tudunk rá, hogy ezen programcsomag összeállításánál figyelembe kell venni:

A) A hátrányos helyzetű csoportok társadalmi-gazdasági mobilitásának segítésére a világ számos országában kidolgozott és alkalmazott projektek tapasztalatait, a magyarországi lakosság hozzáállását, mely *alapelvek* alkalmazandók az előkészítésnél, a megvalósításnál.

B) A cigányság helyzetét, előképzettségét, iskolázottságát, Magyarország várható gazdasági-társadalmi mozgásait (például a közös piaci társulásából, csatlakozásából várható előnyök, hátrányok), mely területekre lehet és kell kidolgozni, megvalósítani.

C) Milyen *technikák* alkalmazhatók az alapelvek betartása, a szükséges területek (életszférák) megválasztása során.

A megvalósítás során a következő alapelveket kell érvényesíteni:

1) Nyílt pozitív diszkrimináció helyett jól megmagyarázható „kiegyenlítő” jogokat, juttatásokat!

2) Közvetlen támogatás helyett közvetett támogatást! Elkerülni a többség ellenszenvének felkeltését!

3) Piac-, demokrácia- és önkormányzatkonform eszközöket!

4) Központi összehangolást (előkészítést), de a megvalósításnál a jelenlegi szakmai-államigazgatási és területi (földrajzi) struktúrához igazodó decentralizált megvalósítást!

5) Új, más pozíciójú - kulturális, gazdasági (munkamegosztási), társadalmi - szegregálódás helyett a *nem cigány népességhez hasonló társadalomszerkezet* kialakításának elősegítését!

Az egyes területeken megvalósítandó intézkedések (és a hozzárendelt *technikák*) az adott terület belső folyamataihoz kell, hogy igazodjanak, ugyanakkor szükséges az időbeli, törvényi, szabályozási, intézményi összehangolás az aszinkronitás elkerülése végett.

* A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, illetve a Magyarországi Roma Parlament által felkért szakértői csoportok elemzéseit a Kisebbségi Szakértői Tanács 1992. október 8-i ülésén vitatták meg. A szerkesztőség köszönetét fejezte ki a Hivatalnak és a Roma Parlamentnek azért, hogy anyagaikat közlésre rendelkezésünkre bocsájtották. A statisztikai táblák a Hivatal vitaanyagához kapcsolódnak. Szerkesztésében Kurunczi Sándor is részt vett. Szíves segítségét köszönjük.

THE GYPSY ISSUE IN 20TH CENTURY HUNGARY

This study reveals the unique social, economic, cultural and demographic condition of Hungary's largest minority, the Gypsies. First, the study analyzes Gypsy policy and its results during the socialist era. The differences and unique characteristics that form the basis of difficulties and prejudice are analyzed in two categories: desired differences (nationality: linguistic and cultural) and not desired differences that are a result of different social, racial and social status. The study draws attention to the need to solve the pressing problems after 1989 in the fields of economy, education, health, culture and interest-protection.